

طراحی و تدوین الگوی تعامل مسجد و سازمان‌های محیطی

دکتر رسول عباسی*
دکتر غلامرضا طالقانی**
دکتر حسن عابدی جعفری***
دکتر ابوالحسن فقیهی****

چکیده

یکی از پرسش‌های همیشه مطرح در عملکرد مساجد محلی، چگونگی تعامل سازمان‌های محیطی با آنان است. تحقیق حاضر با هدف شناسایی عناصر الگوی تعاملی مسجد با سازمان‌های محیطی مرتبط صورت گرفته است. روش طراحی الگوی مفهومی در این پژوهش، مفهوم‌سازی عملی منفرد است. روش تحقیق نیز روشی ترکیبی است، مشتمل بر مصاحبه اکتشافی، مشاهده و نظرسنجی دلفی از خبرگان. گردآوری اطلاعات از منابع مختلف علمی و دینی انجام شده است. در این پژوهش، تعامل سازمان‌های محیطی با مسجد در سه بُعد روابط حمایتی، نظارتی و اطلاعاتی پیشنهاد شده که در فرایند نظرخواهی از خبرگان هر سه بُعد مورد تأیید قرار گرفتند. در بخش پیشنهادهای تحقیق نیز با توجه به رتبه بالای بُعد روابط حمایتی مهم‌ترین توصیه، پرهیز از متمرکز و دولتی نمودن امور مساجد، چه در سطح محلی و چه نهادی است؛ از این رو، پیشنهاد می‌شود مدیریت کارکردهای مساجد با محوریت و نظارت امامت مسجد به تیمی از فعالان مردمی واگذار گردد.

واژه‌های کلیدی: مدیریت اسلامی، مدیریت مسجد، الگوی تعامل، سازمان‌های محیطی

Email: r.abbasi@hmu.ac.ir
Email: gtalghani@ut.ac.ir
Email: hajafari@ut.ac.ir
Email: a.faghihi@srbiau.ac.it

* استادیار دانشگاه حضرت معصومه (ع)
** دانشیار دانشگاه تهران
*** استادیار بازنشسته دانشگاه تهران
**** استاد بازنشسته دانشگاه علامه طباطبائی
تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۱۵ تاریخ تأیید: ۹۲/۱۲/۲۲

مقدمه

یکی از مهم‌ترین نمادهای یک جامعه اسلامی، مساجد هستند آن هم با ظاهر و عملکردی درخور و شایسته. حفظ و حراست از نظام عقیدتی و دینی جامعه از مهم‌ترین رسالت‌های این خانه‌های الهی است. یکی دیگر از رسالت‌های مهم مساجد ارائه آموزش‌های دینی و اجتماعی به عموم مردم و آموزش‌های تخصصی به خواص جامعه بوده و هست. گستردگی عملکرد برخی مساجد در طول تاریخ تا جایی پیش رفت که آن مساجد نقش و کارکرد دانشگاهی به خود گرفتند.

به‌رغم اهمیت این نهاد دینی و فراوانی زیاد مساجد در کشورهای اسلامی، تحقیقات دانشگاهی ناچیزی درباره مدیریت این نهاد دینی پراهمیت صورت گرفته است. یکی از پرسش‌هایی که همواره در نظام اسلامی میان مردم و مسئولان مطرح بوده چگونگی رابطه سازمان‌های محیطی مرتبط با مسجد است. سازمان‌های محیطی مرتبط به سازمان‌هایی اطلاق می‌شود که خارج از حوزه اختیارات رسمی مدیریت یک سازمان هستند، ولی تعاملات و ارتباطات مهمی با آن سازمان دارند. این سازمان‌ها، محیط اختصاصی مسجد را شکل می‌دهند و بر آن تأثیرگذار هستند. سازمان‌های اصلی که در ارتباط مستقیم با مساجد مردمی قرار دارند، عبارت‌اند از: حوزه‌های علمیه، مرکز رسیدگی به امور مساجد، شهرداری‌ها، سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی، سازمان بسیج مستضعفین و ستاد عالی کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد.

این پرسش که سازمان‌ها چه نقش و رابطه‌ای می‌توانند، یا حتی باید در قبال مسجد به عنوان مهم‌ترین نهاد دینی داشته باشند، ذهن و زبان بسیاری از فعالان حوزه مسجد را به خود مشغول داشته است. برخی ملاحظات، مانند پرهیز از دولتی کردن مساجد و حفظ استقلال آنها در عین توجه به اختیارهای ولی فقیه در نظام اعتقادی شیعی، ورود سازمانی به مسجد را با چالش جدی روبه‌رو نموده است. این تحقیق در تلاش است تا با در نظر گرفتن این ملاحظات و با نگاه به اختیارات خاص ولی فقیه در سامان‌دهی امور مساجد، خلأ نبود الگو در تعریف این رابطه را برطرف نماید (عباسی، ۱۳۸۹).

بر این اساس، پرسش اصلی تحقیق آن است که الگوی ارتباطی و تعاملی مساجد و سازمان‌های محیطی به تفکیک بُعد و شاخص چگونه است؟ بالطبع، هدف اصلی این تحقیق نیز شناسایی ابعاد و شاخص‌های الگوی تعاملی سازمان‌های محیطی و مسجد است.

پیشینه نظری

عوامل محیطی متغیرهایی هستند که عموماً خارج از حیطه سازمان (خارج از کنترل مدیران سازمان) شکل می‌گیرند و به صورت بالفعل یا بالقوه بر یک بخش یا همه سازمان تأثیرگذار هستند. برای سازمان‌ها دو محیط عمومی و اختصاصی تعریف شده است. محیط عمومی از مجموعه عوامل فرهنگی، اقتصادی، آموزشی، سیاسی و قانونی مؤثر در عملکرد سازمان شکل می‌گیرد. محیط اختصاصی نیز از رقبا، توزیع‌کنندگان و تأمین‌کنندگانی که یک سازمان برای فعالیت، بقا و رشد خود به آنها وابسته است، تشکیل می‌شود. فناوری نیز یکی از عوامل محیطی است. امروزه فناوری حیطه‌ای فراتر از تولید محصولات را دربر داشته و مفاهیمی همچون رویکردهای مدیریتی و شیوه‌های کسب‌وکار را دربر می‌گیرد (غفاریان، ۱۳۷۹).

اصولاً حکومت‌ها یا دولت‌ها، به عنوان مهم‌ترین عامل محیطی سازمان‌های غیر دولتی یا مردمی محسوب می‌شوند. دولت‌ها غالباً با اتخاذ گام‌هایی چند اقدام به ورود به هدایت و کنترل عملکرد سازمان‌های غیر دولتی می‌کنند. راهبردهای مختلفی برای کنترل سازمان‌های غیر دولتی عنوان شده‌اند: ۱. نظارت،^۱ که با ثبت قانونی و تبعیت این سازمان‌ها از قانون عملی می‌شود؛ ۲. هماهنگی میان این سازمان‌ها؛ ۳. ایجاد سازمان‌های شبه غیر دولتی^۲ که سازمان‌هایی هستند که از سوی مردم تأمین مالی شده و زیر نظر یک نهاد عالی کنترل می‌شوند. مدیر و کارکنان این سازمان‌ها از سوی مقامات دولتی انتخاب می‌شوند و ۴. انحلال^۳ (براتون، ۱۹۸۹).

فصل سوم آیین‌نامه تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیر دولتی به صدور پروانه فعالیت و فصل چهارم آن به نظارت بر این سازمان‌ها اشاره دارد. ویژگی اصلی سازمان‌های غیر دولتی، غیر دولتی بودن آنهاست که به معنای عدم دخالت دولت‌ها (حکومت)، سازمان‌های دولتی و مسئولان دولتی (به لحاظ شخصیت حقوقی) در تأسیس و مدیریت آنهاست. در تبصره دوم ماده یک آیین‌نامه تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیر دولتی چنین آمده است: «واژه «غیر دولتی» به این معناست که دستگاه‌های حکومتی در تأسیس و اداره سازمان، دخالت نداشته باشند. از ویژگی‌های مهم سازمان‌های غیر دولتی، فعالیت‌های غیر انتفاعی، غیر سیاسی، انسان‌دوستانه و داوطلبانه است و به همین دلیل، افراد باانگیزه، جذب این سازمان‌ها می‌شوند و اقشار مختلف مردم، ارتباط مناسبی با آنها برقرار می‌کنند که باعث توانایی این سازمان‌ها در کسب اطلاعات و جلب مشارکت مردمی می‌شود. در نتیجه، از طرف دیگر ماهیت مردمی و غیر دولتی مسجد ایجاب می‌کند که دخالت‌های دولت (منظور ولیّ فقیه نیست) در آن صورت نگیرد.

1. monitoring

2. cooptation

3. dissolution

4. Bratton

در کتاب احکام مسجد (مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۸۶ الف ذیل آیه ۱۰۹ سوره توبه: «أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ») چنین آمده است: ۱. نظارت بر مساجد امری مطلوب و لازم است؛ ۲. تقویت مساجد در جهت دستیابی به اهداف ارزشی امری بایسته است و منع از عملکرد و فعالیت‌های افراد فرصت طلب تحت عنوان مدیریت، لازم است. این مطلب از نوع پرسشی که در آیه به کار رفته است استفاده می‌شود؛ ۳. از مقایسه دو مسجد استفاده می‌شود که آنچه مساجد را از یکدیگر متمایز می‌کند، ذات خود آنها نیست، بلکه به مدیریت، انگیزه‌ها و اهداف مدیران مساجد برمی‌گردد؛ پس مسئولان و اولیای امور در صورت احراز نیت شوم سازندگان، می‌توانند از همان مراحل آغازین، مانع ساخت چنین مسجدی شوند. در ذیل آیه ۱۱۴ سوره بقره: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» نیز آمده است، که از عبارت «أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ» استفاده می‌شود که مدیریت مساجد و فعالیت‌های درون مساجد باید به گونه‌ای باشد که هر خیانتکاری نتواند به سهولت در این اجتماع ارزشمند رخنه کند؛ تحقق این امر هم جز در پرتویک نظارت مستمر و مدیریت منسجم امکان‌پذیر نیست و این مدیریت منسجم با مشارکت همه مؤمنان به‌ویژه اداره‌کنندگان مسجد، یعنی امام جماعت و متولیان و دیگر دست‌اندرکاران میسر خواهد شد و از همین نکته می‌توان تلویحاً لزوم نظارت حکومت اسلامی بر فعالیت مساجد را استفاده کرد. از این قسمت آیه که فرمود: «لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» می‌توان استفاده کرد فردی که مصداق «مانعین از مساجد» قرار گیرد، قوه قضاییه حق دارد عمل او را مجرمانه تلقی کند و کیفری مناسب با جرمش در نظر بگیرد (مرکز رسیدگی به امور مساجد (۱۳۸۶ الف)).

متن حکم مقام معظم رهبری خطاب به آیت‌الله مهدوی کنی در سال ۱۳۶۸ که به تأسیس مرکز رسیدگی به امور مساجد در استان تهران منجر شد، دیگر منبع مورد استفاده در طراحی شاخص‌های این بخش از تحقیق بوده است. متن حکم ایشان بدین شرح است:

مراجعات متعدد از سوی مرتبطین با مساجد تهران، من جمله ائمه جماعت، گروه‌های بسیج، متولیان و متصدیان و غیرهم، حاکی از فقدان مرکز و مرجع مقبول و آگاه و نافذالکلمه‌ای در امر مساجد، یعنی اصلی‌ترین پایگاه دین و معنویت و اخلاق است. شک نیست که حفظ قداست مساجد و تقویت هماهنگ جنبه‌های معنوی و انقلابی و تعلیمی و تبلیغی آن، نیازمند سلامت و امنیت محیط آن و دور ماندن از منازعات و مناقشات داخلی در آن است؛ لذا شایسته است جنابعالی که بحمدالله برخوردار از

و جاهت و قبول و حرمت در نزد حضرات آقایان ائمه جماعت مساجد شهر تهران می‌باشید با تعیین مرکزی و نمایندگانی به مهمه مساجد پرداخته و در موارد لازم با کمک و حمایت از برنامه‌های اسلامی در مساجد و یا لدی الاقتضاء با نصب امام جماعت و دیگر مسئولین مربوط به مساجد به رونق و کارایی و شکوفایی هرچه بیشتر این پایگاه‌های انقلاب و اسلام کمک نمایید. توفیق متزاید جنابعالی را از خداوند متعال مسئلت می‌کنم.

در تحقیقی که از سوی آقای قدوسی، در سازمان تبلیغات اسلامی انجام شد، ۹۷ درصد از خبرگان مشارکت‌کننده در تحقیق با دولتی شدن کامل امور مساجد به شدت مخالف بودند. ۵۴/۵ درصد نیز با این رویکرد موافق‌اند که دولت صرفاً بسترهای لازم برای حضور بیشتر مردم را فراهم سازد.

شایسته است انتخاب ائمه جماعت مسجد از سوی نمازگزاران مسجد صورت گیرد و از تحمیل امام جماعت برای مسجد پرهیز شود. امام جماعتی که مورد پذیرش عموم نمازگزاران بوده و از اقبال عمومی برخوردار باشد قطعاً موفق‌تر خواهد بود و مسجد نیز پرجمعیت‌تر و فعال‌تر خواهد شد. انتخاب امامان جماعت به دو صورت قابل انجام است:

- انتخاب توافقی. گاهی اوقات هیئت ائمه یا نمازگزاران مسجد خود با یک روحانی برای امامت جماعت به توافق می‌رسند. در این صورت نباید مانعی در انتخاب آنان ایجاد کرد. تنها جهت تأیید توانایی علمی و مدیریت و صلاحیت اخلاقی امام جماعت شایسته است نامبرده را ملزم سازند تا از یکی از حوزه‌های علمیه یا نهادهای مربوط منطقه، تأییدیه‌ای مبنی بر دارا بودن شرایط اقامه نماز جماعت اخذ نماید.

- انتخاب درخواستی. اگر هیئت ائمه یا مسجدهای کسی را در نظر ندارد تا مسئولیت امامت مسجد را به عهده بگیرد، در این صورت می‌توانند از حوزه‌های علمیه منطقه یا نهادهای مربوط، درخواست معرفی امام جماعت نمایند. این نهادها نیز بهتر است با معرفی دو نفر و با برگزاری جلسه‌ای با هیئت ائمه یا نمایندگان مسجد، آن روحانی را که مورد پسند و توافق آنهاست رسماً به مسجد معرفی نمایند.

اگر بنا باشد که مدیریت مساجد مردمی باشد و نهادهای دولتی در این زمینه نقشی نداشته باشند، لازم است برای معرفی ائمه جماعت به مساجد از حوزه‌های علمیه که یک نهاد غیر دولتی است، استفاده شود. به همین منظور، در حوزه‌های علمیه باید واحدهای با عنوان واحد جذب و سازمان‌دهی ائمه جماعت راه‌اندازی شود که زیر نظر مستقیم رئیس حوزه علمیه فعالیت کند. این واحد ضمن شناسایی روحانیان کارداران و شایسته، آنها را جذب نموده و به مساجد درخواست‌کننده معرفی می‌کند (موظف رستمی، ۱۳۸۱، ص ۴۶ و ۴۷).

البته حوزه‌های علمیه باید دوره‌های تخصصی آموزشی مدیریت و مشاوره را برای همه طلاب یا برای روحانیانی که در آینده قصد دارند مدیریت یک مسجد را بر عهده گیرند، برگزار کنند و حتی با تهیه یک بانک اطلاعاتی، اسامی طلاب موفق در این دوره‌ها را برای معرفی به مساجد فراهم آورند.

در نتیجه با کاوش منابع نظری موجود و مبتنی بر محتوای آنها، در الگوی تحقیق، دو بُعد در نظر گرفته شد: روابط حمایتی و روابط نظارتی. شاخص‌های روابط حمایتی عبارت‌اند از: ارتباط، مشاوره و آموزش، هدایت و جهت‌دهی راهبردی و عملیاتی، کمک و همکاری، میانجی‌گری و رفع مناقشه‌های داخلی مسجد، ارزیابی و تشویق. از آنجا که مردمی بودن یکی از شاخص‌های مهم موفقیت در مساجد است؛ لذا در این الگوی پیشنهادی اعطای کمک‌های مالی و مادی سازمان‌ها به مساجد در بین این شاخص‌ها دیده نمی‌شود. روابط نظارتی شامل سه شاخص نظارت، مداخله مؤثر و ثبت رسمی است.

جدول ۱: الگوی تعاملی سازمان‌های محیطی با مسجد

مفهوم	ابعاد	شاخص‌ها	منابع حمایت‌کننده از سازه‌های تحقیق
روابط سازمان‌های محیطی با مسجد	روابط حمایتی	- ارتباط - همکاری - ارزیابی و تشویق - مشاوره و آموزش - هدایت و جهت‌دهی راهبردی و عملیاتی	- متن حکم مقام معظم رهبری به آیت‌الله مهدوی کنی در خصوص تأسیس مرکزی برای رسیدگی به امور مساجد - فصل سوم و چهارم آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیر دولتی، مصوب ۱۳۸۴، وزارت کشور - مقام معظم رهبری، اسفند ۱۳۷۰ - رضایی بیرجندی، ۱۳۸۲ - لوتانز، ۱۹۹۵ - کلارک، ۱۹۹۵ - آبیان، ۱۹۹۳ - براتون، ۱۹۸۹ - یانگ، ۲۰۰۰
	روابط نظارتی	- ثبت رسمی - نظارت - مداخله مؤثر	- کوپین و همکاران، ۱۳۷۹ - صحیفه نور، ج ۴، ص ۴۳ - مصاحبه و مشاهده

مفهوم‌سازی^۱ و ساخت مدل تحلیلی

بیان مفهومی پدیده‌های موضوع تحقیق، مفهوم‌سازی نامیده می‌شود و این یکی از ابعاد اصلی ساختمان مدل تحلیلی است. مفهوم‌سازی، ساختن مفهوم انتزاعی برای فهمیدن امر واقعی

1. conceptualization

است. ساختن یک مفهوم در گام نخست، عبارت از تعیین ابعادی^۱ است که آن را تشکیل می‌دهند و امر واقعی را منعکس می‌سازند. گام بعدی در ساختن یک مفهوم، تعریف شاخص‌هایی است که به کمک آنها بتوان ابعاد آن مفهوم را اندازه‌گیری کرد. شاخص‌ها^۲ نشانه‌های عینی قابل شناسایی و قابل اندازه‌گیری ابعاد و مؤلفه‌های مفهوم هستند. برخی مفاهیم ساده‌اند و با تعدادی بعد و شاخص مشخص می‌شوند، ولی بعضی مفاهیم پیچیده‌ترند و ایجاد می‌کند بعضی ابعادشان تا رسیدن به شاخص‌ها به مؤلفه‌هایی^۳ تجزیه شوند. دو شیوه برای ساختن مفهوم وجود دارد. یکی شیوه استقرائی است که مفاهیم عملی منفرد^۴ می‌سازد، دیگری شیوه قیاسی است که مفاهیم دستگامی^۵ می‌سازد. در ساخت مدل تحلیلی این پژوهش، از روش مفهوم‌سازی عملی منفرد استفاده شده است. مفهوم عملی منفرد مفهومی است که به‌طور تجربی بر مبنای مشاهده‌های مستقیم یا اطلاعاتی که دیگران جمع‌آوری کرده‌اند ساخته می‌شود. از خلال مطالعات نظری و مصاحبه‌های مرحله اکتشافی است که می‌توان عناصر لازم برای این مفهوم‌سازی را فراهم کرد (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۸). البته عنوان دیگری که می‌توان برای روش طراحی در این تحقیق برگزید، روش تحلیل منطقی است. در این روش اهتمام محقق بر شناسایی ابعاد و شاخص‌های غالب در یک مدل از مطالعات اسنادی است. دستیابی به یک دستگاه هندسی و نظام منطقی کلان مدل که تا حد امکان جامع و مانع باشد هدف انتخاب این روش است (بابکی، ۱۳۹۲). البته تکمیل و تأیید مدل طراحی شده با کمک روش‌های دیگر صورت می‌گیرد. مبتنی بر این مطالعات اسنادی و با انجام تعدادی مصاحبه‌های اکتشافی اولیه، الگوی مفهومی پژوهش طراحی و سپس تأیید شد.

روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، یک پژوهش اکتشافی است. با توجه به موضوع خاص این تحقیق و نیز به منظور افزایش تسلط محقق و تلاش برای کشف زوایای پنهان موضوع مورد نظر و اشراف او بر ابعاد مختلف موضوع و فراهم کردن مجموعه دانشی معتبر و کاربردی در زمینه مدیریت مسجد، مطالعاتی موردی با ابزار مصاحبه اکتشافی^۶ در جامعه هدف تحقیق صورت گرفت. هفت مسجد موفق یا نیمه‌موفق و پنج مسجد ضعیف برای مصاحبه اکتشافی و مشاهده انتخاب شدند. برای شناسایی این مساجد از نظریات کارشناسان مرکز رسیدگی به امور مساجد و تجربه‌های خود

1. dimension

3. components

5. systemic concept

2. indicators

4. isolated operational concept

6. exploratory

محقق بهره گرفته شد. طی مشاهده و مصاحبه با فعالان این مساجد سعی شد خلأهای نظری در تدوین الگو رفع شود. گفتنی است، با توجه به فرایند انجام تحقیق که از سوی کیوی و کامپنهود ارائه شده، مصاحبه اکتشافی و مشاهده، همزمان با بررسی مبانی نظری تحقیق انجام می‌شوند. در ادامه با استفاده از روش دلفی، نظر خبرگان و متخصصان درباره الگوی تدوین شده، جمع‌آوری شد. سؤال و فضای لازم برای اظهار نظر خبرگان راجع به الگوی طراحی شده در پرسشنامه تحقیق در نظر گرفته شده و دیدگاه‌های آنها در این زمینه جمع‌آوری گردید.

به منظور آزمون یک مدل می‌توان از سه روش استفاده کرد: ۱. اجرای مدل در دنیای واقعی؛ ۲. استفاده از روش دلفی یا نظرسنجی از خبرگان؛ ۳. استفاده از فنون ریاضی و شبیه‌سازی (کیاکوچوری، ۲۰۰۸). روش دلفی، هم می‌تواند به عنوان روشی برای ساخت مدل به کار رود، هم روشی برای آزمون یک مدل. دالکی (۱۹۶۷) و براون (۱۹۶۸) دلفی را مجموعه راهکارهایی برای بیرون کشیدن و تهذیب دیدگاه‌های یک گروه که معمولاً افرادی متخصص‌اند، تعریف می‌کنند. این قضاوت جمعی متخصصان گرچه دیدگاه‌های ذهنی مختلف فراهم می‌آورد، ولی قابل اعتمادتر از بیانات فردی و شخصی است و درنهایت، پیامد آن، عینیت و دقت هرچه بیشتر است (ساروخانی، ۱۳۸۳). در مجموع ۵۴ خبره در دور اول دلفی همکاری نمودند که اطلاعات کمی ۴۸ پرسشنامه و نظریات کیفی خبرگان در بقیه پرسشنامه‌ها مورد استفاده قرار گرفت. در دور دوم از تحقیق دلفی، تعداد ۳۱ خبره و در دور سوم بیست خبره در پاسخگویی و تکمیل پرسشنامه‌های تحقیق همکاری نمودند. این خبرگان شامل افراد شاغل در سازمان‌های مرتبط با مسجد، امامان موفق مساجد، اعضای هیئت امنای مساجد، و خبرگان حوزوی و دانشگاهی بودند. تقسیم‌بندی خبرگان مبتنی بر تخصص یا تجربه مرتبط در دور اول دلفی در جدول ذیل آمده است.

جدول ۲: گروه‌های مختلف خبره تحقیق

ردیف	نوع دانش یا تجربه مرتبط	تعداد	درصد
۱	محقق حوزه دین و مسجد	۲۷	۲۴/۱
۲	سابقه فعالیت مدیریتی در مساجد	۲۳	۲۰/۵
۳	سابقه فعالیت در سازمان‌های بالادستی مسجد	۱۹	۱۷
۴	محقق یا مدرس مدیریت اسلامی	۱۸	۱۶/۱
۵	محقق یا مدرس مدیریت تحول یا تعالی سازمانی	۱۰	۸/۹
۶	محقق یا مدرس علوم اجتماعی یا جامعه‌شناسی دین	۷	۶/۳
۷	محقق یا مدرس سازمان‌های داوطلبانه و غیر انتفاعی	۵	۴/۵
۸	محقق یا مدرس روان‌شناسی دین	۳	۲/۷
	جمع	۱۱۲	۱۰۰

یافته‌ها

با انجام سه دور^۱ تحقیق دلفی، میزان اهمیت هر یک از شاخص‌های الگو مورد سؤال قرار گرفت. همه شاخص‌ها به همراه وزن و رتبه دریافتی در جدول‌های بعدی به ترتیب نشان داده شده‌اند. در دور اول دلفی چند بُعد و شاخص جدید پیشنهاد شدند که در نتیجه بُعد روابط اطلاعاتی با دو شاخص به الگوی تحقیق افزوده شد. در الگوی مدیریت اثربخش مسجد، بُعد ارتباط سازمان‌های محیطی و مسجد از امتیاز ۷/۶۸ برخوردار است و این نشان‌دهنده اهمیت بالای این ارتباط در اندیشه خبرگان است. رتبه‌بندی ابعاد طبق امتیاز کسب‌شده با کمک آزمون فریدمن نشان می‌دهد بُعد روابط حمایتی با امتیاز ۷/۴۱ و میانگین رتبه‌ای ۲/۲۵ در مرحله دوم بیشترین اهمیت و بُعد روابط نظارتی با امتیاز ۶/۹۷ و میانگین رتبه‌ای ۱/۷۳ کمترین اهمیت را از نظر خبرگان دارند. در مرحله سوم، بُعد روابط حمایتی با امتیاز ۷/۶۵ بیشترین اهمیت را دارد. شاخص‌هایی که در مرحله دوم و سوم، امتیازی کمتر از هفت کسب کرده‌اند، از الگوی تحقیق حذف می‌شوند. گفتنی است با توجه به کسب امتیاز پایین، دو شاخص ثبت رسمی و مداخله مؤثر از الگوی تحقیق حذف شدند و در نتیجه بُعد روابط نظارتی به بُعدی تک‌شاخصی تبدیل شد.

یکی از شرایط لازم برای توقف دورهای دلفی، پایین بودن میزان انحراف معیار هر شاخص است. همان‌گونه که در جدول‌های بعد مشاهده می‌شود در بیشتر ابعاد و شاخص‌ها انحراف معیار در دور دوم نسبت به دور اول و در دور سوم نسبت به دور دوم کاهش یافته است. این امر نشان از نزدیک شدن نظریات به یکدیگر و کاهش پراکندگی دارد. با توجه به نه گزینه‌ای بودن پرسشنامه تحقیق، حداکثر انحراف معیار قابل قبول در هر شاخص ۱/۸۰ است. در همه عناصر ذیل میزان انحراف معیار بسیار کمتر از ۱/۸۰ است.

یکی از سؤال‌هایی که در ذهن متبادر می‌شود این است که آیا بین نظریات گروه‌های مختلف خبرگان در رابطه با اهمیت ابعاد الگوی تدوین‌شده اختلاف نظر معناداری وجود دارد؟ بدین منظور داده‌های به‌دست‌آمده از مرحله سوم تحقیق دلفی مطابق با نوع تحصیلات خبرگان، یعنی حوزوی، دانشگاهی و حوزوی دانشگاهی مورد آزمون قرار گرفت.

برای مقایسه میانگین نظریات سه گروه خبره بر مبنای نوع تحصیلات راجع به بعد اصلی الگوی تحقیق در دور سوم تحقیق دلفی فرضیه زیر مطرح می‌شود:

تفاوت معناداری میان نظریات سه گروه خبرگان راجع به روابط سازمان‌های محیطی و مسجد در دور سوم دلفی وجود دارد.

با توجه به این فرضیه، فرض های آماری صفر و مقابل به صورت ذیل تعریف می شوند:

$$H_0: \mu_1 = \mu_2 = \mu_3$$

دست کم دو تا از میانگین ها با هم متفاوتند H_1 :

برای مقایسه نظریات گروه های مختلف خبره درباره بعد اصلی الگوبه تفکیک نوع تحصیلات، در ابتدا آزمون نرمال بودن توزیع داده ها از طریق آزمون کولموگوروف - اسمیرنوف^۱ انجام شد. در صورت تأیید نرمال بودن توزیع، آزمون تحلیل واریانس "ANOVA" و در صورت غیر نرمال بودن توزیع از آزمون کروسکال - والیس^۲ برای مقایسه میانگین نظریات استفاده می شود. نتیجه آزمون کولموگوروف - اسمیرنوف در دور سوم دلفی نشان داد داده های بعد روابط مسجد و سازمان های محیطی از توزیع نرمال برخوردارند.

نتیجه آزمون تحلیل واریانس "ANOVA" در دور سوم دلفی، بالاتر بودن سطح معنی داری از ۵ درصد را نشان می دهد که بیانگر تأیید فرض H_0 و نبودن تفاوت معنادار میان نظریات سه گروه خبره درباره اهمیت روابط سازمان های محیطی و مسجد است.

جدول ۳: توصیف آماری نظر خبرگان در رابطه با بعد اصلی الگوی تحقیق

انحراف معیار مرحله اول	میانگین مرحله اول	انحراف معیار مرحله دوم	تغییر	میانگین مرحله دوم	تغییر	انحراف معیار مرحله سوم	تغییر	میانگین مرحله سوم	تغییر
۱/۸۴	۶/۹۸	۱/۲۴	-۰/۵۹	۷/۱۹	۰/۲۱	۰/۸۱	-۰/۴۳	۷/۶۸	۰/۴۹

جدول ۴: توصیف آماری نظر خبرگان در رابطه با ابعاد الگوی تحقیق و رتبه بندی آنها با کمک آزمون فریدمن

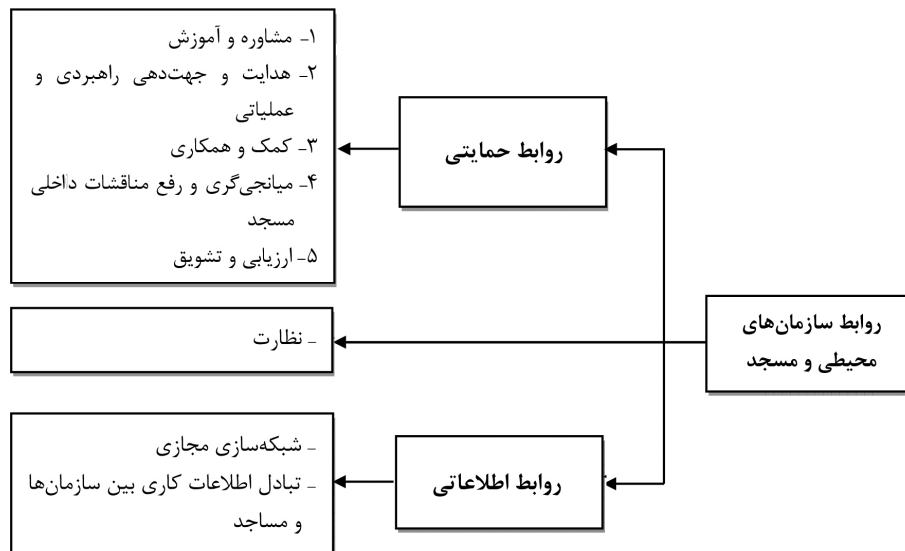
ابعاد	انحراف معیار مرحله اول	میانگین مرحله اول	انحراف معیار مرحله دوم	تغییر	میانگین مرحله دوم	تغییر	انحراف معیار مرحله سوم	تغییر	میانگین مرحله سوم	رتبه
روابط حمایتی	۱/۵۶	۷/۳۱	۰/۹۲	-۰/۶۴	۷/۴۱	۰/۱۰	۰/۹۱	۰/۰۶	۷/۶۵	۱
روابط نظارتی	۲/۲۴	۶/۶۵	۱/۸۳	-۰/۴۱	۶/۹۷	۰/۳۲	۱/۰۹	-۰/۱۷	۷/۸۵	تک شاخصی
روابط اطلاعاتی	عامل جدید	۱/۰۹	-	-	۷/۴۰	-	۰/۹۲	-۰/۱۷	۷/۵۵	۲

1. one-Sample Kolmogorov-Smirnov test

2. Kruskal-Wallis test

جدول ۵: توصیف آماری نظر خیرگان در رابطه با شاخص‌های هر بُعد و رتبه‌بندی آنها با کمک آزمون فریدمن

رتبه	تغییر	میانگین مرحله سوم	تغییر	انحراف معیار مرحله سوم	تغییر	میانگین مرحله دوم	تغییر	انحراف معیار مرحله دوم	میانگین مرحله اول	انحراف معیار مرحله اول	شاخص‌ها
روابط حمایتی											
۱	۰/۱۶	۸/۱۰	-۰/۱۳	۰/۶۴	۰/۲۹	۷/۹۴	-۰/۷۵	۰/۷۷	۷/۶۵	۱/۵۲	مشاوره و آموزش
۲	-۰/۲	۷/۵۵	-۰/۲۹	۱/۴۳	-۰/۱	۷/۳۵	-۰/۱	۱/۷۲	۷/۴۵	۱/۸۲	هدایت و جهت‌دهی راهبردی و عملیاتی
۳	۰/۳۲	۷/۸۰	-۰/۱۹	۰/۷۰	۰/۲۷	۷/۴۸	۰/۹۳	-۰/۸۹	۷/۲۱	۱/۸۲	کمک و همکاری
۴	۰/۲۴	۷/۴۰	-۰/۲۵	۱/۵۰	-۰/۰۳	۷/۱۶	-۰/۴۱	۱/۷۵	۷/۱۹	۲/۱۶	میانجی‌گری و رفع مناقشه‌های داخلی مسجد
۵	۰/۲۷	۷/۴۰	-۰/۰۳	۱/۳۱	۰/۰۷	۷/۱۳	-۰/۶۵	۱/۳۴	۷/۰۶	۱/۹۹	ارزیابی و تشویق
روابط نظارتی											
											نظارت
تکر شاخصی	۰/۶۲	۷/۸۵	-۰/۷۸	۱/۰۹	۰/۲۷	۷/۲۳	-۰/۵	۱/۸۷	۶/۹۶	۲/۳۷	
حذف	حذف	۶/۹۰	حذف	۱/۲۹	۰/۳۵	۶/۷۷	-۰/۴۲	۲/۰۳	۶/۴۲	۲/۴۵	ثبت رسمی
حذف	حذف		حذف		-۰/۱۹	۶/۴۷	-۰/۲۴	۲/۱۶	۶/۶۶	۲/۴۰	مداخله مؤثر
روابط اطلاعاتی											
۱	۰/۱۰	۷/۶۰	-۰/۱۸	۰/۹۹	-	۷/۵۰	-	۱/۱۷	-	-	شبکه‌سازی مجازی
۱	۰/۲۰	۷/۵۰	-۰/۰۷	۱/۰۵	-	۷/۳۰	-	۱/۱۲	-	-	تبادل اطلاعات کاری بین سازمان‌ها و مساجد

شکل ۱: ابعاد و شاخص‌های الگوی تعاملی مسجد و سازمان‌های محیطی

بحث و نتیجه‌گیری

مطابق با نظر خبرگان تحقیق، از نظر تأثیر بر موفقیت عملکردی مسجد، سازمان‌های محیطی اهمیتی برابر با ۷/۶۸ از امتیاز ۹ را کسب کرده‌اند. همچنین بررسی نتایج رتبه‌بندی آزمون فریدمن نشان می‌دهد بُعد روابط حمایتی بیشترین اهمیت را در میان ابعاد الگوی طراحی شده دارد. از این رو، مبتنی بر این الگو، اگر با نگاهی آسیب‌شناسانه به موضوع نگریسته شود، در زمینه روابط حمایتی سازمان‌های محیطی با مسجد، نخستین نقطه ضعف در حوزه‌های علمیه وجود دارد. کمبود امام جماعت به دلیل تربیت نشدن طلاب به تعداد مورد نیاز، ارائه نشدن آموزش‌های تخصصی مدیریت مسجد و مشاوره به طلاب علوم دینی در حوزه‌های علمیه، از مهم‌ترین مصداق‌های کم‌کاری حوزه‌های علمیه در رابطه با مدیریت مساجد است. تعدد سازمان‌های موازی مرتبط با مسجد و اختلافات پنهان و آشکار میان این سازمان‌ها، روشن نبودن وظایف هر یک از سازمان‌ها در قبال مسجد، روشن نبودن چگونگی پشتیبانی دولت از مساجد، نبود نظام جامع و واحد مدیریت امور مساجد، پراکندگی در تصمیم‌گیری، اجرا و نظارت، نبودن یک مرکز برای ایجاد هماهنگی میان مراکز مرتبط با مسجد و همچنین، اجرای پژوهش و تهیه آموزش‌های کاربردی و ارائه نتایج به سازمان‌های مرتبط با مساجد و حتی خود مساجد، کم‌توجهی به ارائه آموزش و مشاوره به مساجد، ضعف در هدفگذاری و برنامه‌ریزی

جهت دستیابی به آنها، ضعف در به‌کارگیری نیروهای توانمند، سیاسی عمل کردن (در برخی موارد)، دخالت در امور داخلی مسجد (در برخی موارد)، عزل یا نصب امام جماعت بدون توجه به نظر نمازگزاران (در برخی موارد)، نبودن یک شبکه مجازی کامل و جامع برای ایجاد ارتباط میان مساجد و نیز دستیابی به اطلاعات همه مساجد، کم‌توجهی رسانه ملی به مسجد و آموزش ندادن احکام مسجد در رسانه و خلق رقیب برای مسجد مانند حسینیه، دارالقرآن و هیئت، از موارد ضعف موجود در بُعد رابطه مساجد و سازمان‌های محیطی به زعم خبرگان تحقیق است (عباسی، ۱۳۸۹).

با توجه به نتایج تحقیق و اینکه در رابطه سازمان‌های محیطی با مسجد، مهم‌ترین شاخص، شاخص آموزش و مشاوره است، پیشنهاد می‌گردد با تشکیل کمیته‌ای با عنوان «طرح تحول فرهنگ دینی در مساجد» و با اختصاص اعتبار مورد نیاز و مشارکت بیشتر سازمان‌های مرتبط، به‌ویژه حوزه‌های علمیه، گام‌های اجرایی لازم در راستای ارتقای شایستگی‌های ائمه جماعت، فعالان و جماعت (مأمومان) مساجد برداشته شود.

متأسفانه در حال حاضر، آموزش تخصصی مدیریت مسجد در حوزه‌های علمیه برای توانمندسازی ائمه جماعت در اداره مساجد بسیار کم‌اهمیت دارد. ضروری است مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه دوره‌های آموزشی خاص، مانند مدیریت مسجد، مشاوره و روان‌شناسی، فن خطابه یا مهارت‌های سخنرانی و جامعه‌شناسی را در قالب یک یا دو نیمسال تحصیلی به طلاب آموزش دهند. حتی می‌توان دوره‌های کوتاه‌مدت تبلیغ طلاب را به عنوان بخش عملی این دوره‌های آموزشی در نظر گرفت. از ظرفیت علمی دانشگاه‌ها نیز در ارائه چنین آموزش‌هایی به ائمه جماعت می‌توان استفاده نمود.

یکی از ضعف‌های اساسی مساجد کشور، کمبود روحانی برای تصدی جایگاه امامت جماعت است. پیشنهاد می‌شود برنامه‌ریزی برای تربیت و آموزش ائمه جماعت مورد نیاز هر استان به حوزه‌های علمیه آن استان واگذار شده و حتی پس از تصدی جایگاه امامت مسجد، استمرار آموزش آنها به عهده این حوزه‌ها باشد.

یکی از آسیب‌های عرصه مسجد، تعدد سازمان‌های مرتبط و مبهم بودن وظایف آنها در قبال مسجد و همچنین نبودن نظام جامع مدیریت مساجد و نبودن مدیریت واحد یا هماهنگ بین آنهاست. در نتیجه، حجم بالایی از بودجه در این زمینه صرف می‌شود، ولی ستانده لازم به دست نمی‌آید. چند راهکار برای رفع این موانع پیشنهاد می‌شود: یک راهکار، تأسیس سازمانی مستقل با اختیارات لازم برای مدیریت همه امور مساجد است. راهکار دوم، تشکیل یک شورای

عالی با اختیارات کامل برای سیاستگذاری و ایجاد هماهنگی میان سازمان‌های مرتبط با مساجد و تعیین محدوده فعالیت هر سازمان است. ادغام سازمان‌های مرتبط و انجام تقسیم کار ملی و مشخص کردن دقیق شرح وظایف سازمان‌ها در قبال مسجد به منظور حذف موازی‌کاری و روشن شدن کمبودها، از دیگر راهکارهای پیشنهادی است.

از آنجا که مسجد یک نهاد مردمی است، پیشنهاد می‌شود از انتصاب ائمه جماعت بدون رضایت نمازگزاران پرهیز شود. شایسته است انتخاب امامت مساجد از سوی مؤمنان هر محله صورت گیرد و سازمان‌های مسئول، یعنی مراکز رسیدگی به امور مساجد فقط صلاحیت علمی و اخلاقی آن امام را تأیید نمایند.

مسجد یک نهاد مردمی است و به هیچ وجه نباید رنگ و بوی دولتی به خود بگیرد، بلکه از جنبه‌ای دیگر، مسجد همانند دیگر نهادهای جامعه مدنی می‌تواند بر عملکرد دولت و سازمان‌های عمومی نظارت کند. دولت و نهادهای حاکمیتی نباید به گونه‌ای رفتار کنند که جنبه نظارتی مساجد بر عملکرد خود را تضعیف نمایند. از سوی دیگر، ورود به نهاد الهی مردمی مسجد، به ظرافت خاصی نیاز دارد. در این راستا رفتارهای سیاسی و دخالت‌های سلیقه‌ای، یا غیر حساب‌شده سازمان‌های مرتبط می‌توانند بازتاب‌های منفی در مساجد ایجاد کنند که در نگرش مردم و جذب آنها به مسجد آثار منفی عمیقی خواهند داشت.

برای بهره‌گیری از نظریات مراجع محترم تقلید در رابطه با مساجد، افزون بر تقویت جایگاه حوزه‌های علمیه، پیشنهاد می‌شود سازمان‌ها یا مراکز مرتبط با مساجد ارتباط تنگاتنگی با مراجع محترم تقلید برقرار سازند و به صورت مستمر از نظریات آنها در نحوه تعامل با مساجد استفاده کنند.

در حال حاضر جهت‌گیری‌های اساسی کشور برای رفع شکاف‌های موجود در موضوع مساجد چندان روشن نیست. تدوین برنامه‌های راهبردی و عملیاتی توسعه مساجد یا به عبارتی، طراحی نظام جامع توسعه مساجد کشور در همه ابعاد سخت‌افزاری و نرم‌افزاری پیشنهاد می‌شود.

متأسفانه در دهه‌های اخیر تأسیس مراکز دینی موازی با مسجد، مانند حسینیه، مهدیه، فاطمیه، زینبیه و مهد قرآن، آنچنان افزایش یافتند و به عنوان مراکز رقیب مسجد خودنمایی کردند. پیشنهاد می‌شود سازمان‌های متولی امر از اعطای مجوز ساخت و فعالیت به این مراکز به صورت مستقل خودداری ورزند و فقط به مراکزی مجوز دهند که قصد دارند در جوار مسجد و تحت مدیریت آن فعالیت کنند.

تدوین و نگارش محتوای برنامه‌های مطلوب در مسجد از سوی حوزه‌های علمیه و سازمان‌های دخیل در امر مسجد، ارائه آموزش‌های تخصصی به مجریان در مساجد، به‌ویژه مداحان، از سوی سازمان تبلیغات اسلامی، تدوین کتاب، متون آموزشی و نرم‌افزارهای مناسب برای پشتیبانی از مساجد از سوی ستاد عالی کانون‌های فرهنگی و هنری و سازمان تبلیغات اسلامی، تشکیل یک دفتر حقوقی برای پیگیری مشکلات حقوقی مساجد در مراکز رسیدگی به امور مساجد، تشکیل انجمن‌ها یا تشکل‌های مردمی از خیران مسجدساز در سازمان اوقاف و امور خیریه و تجلیل از برترین آنها در هر سال در همایش‌های ملی مراکز رسیدگی به امور مساجد یا ستاد اقامه نماز به منظور تقویت فرهنگ مسجدسازی در کشور، ایجاد کانونی از مهندسان و معماران اسلامی برای طراحی و نظارت بر نحوه ساخت مساجد جهت دستیابی به الگوی ایرانی اسلامی در معماری مساجد، از دیگر پیشنهاد‌های مرتبط با سازمان‌های محیطی مساجد است.

در مساجدی هم که در نهادهایی همچون دانشگاه‌ها وجود دارند طبق الگوی تحقیق، پیشنهاد می‌گردد به جای اینکه همه امور مسجد از سوی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری اداره گردد، اداره امور با پشتیبانی و نظارت مسئولان نهاد به تیمی از دانشجویان و استادان واگذار شود. شایسته است نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری به جای تصدی‌گری، ارتباط خود را با مساجد دانشگاهی در قالب سه بُعد حمایتی، نظارتی و اطلاعاتی تعریف کند؛ زیرا همان‌گونه که اصل داوطلبانه بودن فعالیت‌های دانشجویی در انجمن‌ها، کانون‌ها و... باعث افزایش انگیزه و رغبت دانشجویان به فعالیت بیشتر می‌گردد، داوطلبانه بودن فعالیت‌های مساجد دانشگاهی نیز این تحرک را در دانشجویان ایجاد خواهد نمود. دیگر پیشنهاد در رابطه با مساجد دانشگاهی اینکه شایسته است ضمن تعریف شاخص‌هایی برای ارزیابی مساجد دانشگاهی، هر ساله عملکرد این مساجد ارزیابی کمی و کیفی شود و از برترین مساجد تقدیر به عمل آید.

منابع

- بابکی، اعظم (۱۳۹۲)، طراحی مدل توسعه هوشمند برای دستیابی به کیفیت زندگی مطلوب، رساله دکتری، پردیس فارابی دانشگاه تهران.
- رضایی بیرجندی، علی (۱۳۸۲)، جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۳)، «دلفای کیفی ابزار پژوهش در علوم اجتماعی»، مجله مطالعات زنان، س ۲، ش ۴.
- شاگری، سیدرضا و حیدر محمدی (۱۳۸۱)، حدیث مسجد، تهران: ستاد عالی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد.
- عباسی، رسول (۱۳۸۹)، تدوین الگوی مدیریت اثربخش نهادهای دینی، مطالعه موردی مسجد، رساله دکتری، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- غفاریان، وفا (۱۳۷۹)، شایستگی‌های مدیریتی، تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
- کیاکجوری، داوود (۱۳۸۷)، «سنجش عوامل ساختاری الحاق ایران به سازمان تجارت جهانی در بخش تعاون»، فصلنامه انجمن علوم مدیریت ایران، س ۳، ش ۱۲.
- کیوی، ریمون و کامپنهود لوک وان (۱۳۸۸)، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: نشر توتیا.
- مرکز رسیدگی به امور مساجد (۱۳۸۶ الف)، احکام مسجد، قم: انتشارات ثقلین.
- موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۸۱)، آیین مسجد، ج ۱، ۲ و ۳، تهران: نشر گویه.
- Aniban, F. Halili (1993), *Church-State Relations in Newman, Spain*: Universidad de Navarra AAT.
- Bratton, Michael (1989), *The Politics of Government-NGO Relations in Africa*, *World Development*, Pergamon Press, 17 (4), p.569-587.
- Clark, John (1995), "The State, Popular Participation, and the Voluntary Sector", *World Development*, vol.23, no.4.
- Young, Dennis (2000), "Alternative Models of Government-Nonprofit Sector Relations: Theoretical and International", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 29, p.149.